

Üçüncü sene

On ikinci sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Eylül — 1929

Istanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1929

İSLÂMDA FELSEFE CERYANLARI

İslâmdaki felsefe ceryanları İslâm mütefekkirlerinin felsefeyi nasıl telekki ettiklerini, İslâm akidesi ile Yunan felsefesi arasında müsbet veya ménfi bir surette münasebetlerini, kurunu vustada Müslimanlar arasında hak ve hayır mefhumların nasıl düşünöldüğünü pek iyi bir surette izah eder.

I — İslâm Felsefesi ile Mabaddettabia

İslâm felsefesi mabaddettabia gibi mebbe' ve meattan bahseder. eşyanın aslını ve gayesini araştırır; bu iki mes'ele his ve tecrîbe ile ele geçmediğinden müsbet ilimler bu bapta susar. İslâm mütefekkirleri mebbe' ve meadın aslında ittîfak ettikleri halde feylesoflar asla uyuşmıyorlar. Şüpheciler (hisbaniye) ilk mebbe' mes'elesinin hallolunmayacağını iddia ediyorlar. Maddiyetçiler (maddiyun) ilk mebbei madde olarak, mefhumcular (idealistes-misaliyun) bilâkis ilk mebbei nefis olarak ortaya sürüyorlar, şu kadar ki bu nefsin şüür ve idrak sahibi olmasını şart emmiyorlar. fakat içlerinden maneviyetçiler (ruhiyun) bu nefsin her halde şüür ve idrak sahibi olmasını şart ediyorlar; vahdeti vücudcular (vücutiye) ise madde ve nefis yerine tek bir cevher kabul ediyorlar. Bu cevherikül hassalarımıza zahir olması itibariyle madde, vicdanımıza zahir olması itibariyle nefis dir. Bütün İslâm mütefekkirleri ilk mebbein Allah olduğunda ittîfak ediyorlar; Yalnız sıfatlarında, fiillerinde ihtilâfa düşüyorlar. İlk mebbe'de feylesoflardan ancak maneviyetçiler ile birleşmiş oluyorlar. Meada gelince feylesoflar bu aslında asla uyuşmıyorlar, maneviyetçiler ruhun bekasını kabul ettikleri halde, maddiyetçiler ruhun değil bekasını, kendisini bile inkâr ediyorlar, şüpheciler ile müsbetçiler gine meselenin hallolunamayacağına ısrar ediyorlar. İslâm mütefekkirleri ilk mebbe' meselesinde olduğu gibi meat meselesinde de müttefik bir ahret gününe inanıyorlar, fakat telekki hususunda ihtilâfa düşüyorlar. Din alimleri meadın cismanî, bedene ait olduğunda ittîfak ettikleri halde İslâm feylesofları meadın ancak ruhanî, yalnız ruha ait olduğunda ısrar ediyorlar, bu hususta maneviyetçi feylesoflarla birleşiyorlar. Vahdeti vücudcuların gerek Allah, gerek ruh telekkileri başkadır. Onlara göre ilk mebbe' olan tek cevher Allah'tır, Allah ile alem arasında ayrılık, gayrılık yoktur. Allah heptir, ruh

yoktur. İslâm mütefekkirleri arasında vahdeti vücutcularda vardır. Müspetçi feylesoflar mebd'e ile meadı, tecrube sahasında bulmadıklarından naşi ispat etmiyorlar "bilemeyiz,, diyorlar, filvaki mebd'e ile meat tecrube sahası haricindedir. fakat akıl O sahada ceryan edebilir. İslâm mütefekkirleri arasında mebd'e ve meadın akıl ile de bilinemiyeceğini beyan edenler vardır :

« ماز آغاوز انجم جهان بی خبریم
اول و آخر این کهنه کتاب افتاده است [1]
Kelimi Hemedanî

العلم للرحمن جل جلاله
وسواء في جهلانه يتشمخ

مالتراب وللعلم و انما
يسى ليعلم انه لا يعلم [2]
Zemahşerî

Bizde bu vadide şiirler çoktur; şarkta şiir ile söylenen sözleri İngiliz feylesofu Hamilton mantıktan, ruhiyattan delil getirerek : "ilim izafidir,, meselesini ortaya koymuştur .

II — Beş Sınıf

İslâm aleminde hak ve hakikat uğrunda çalışan dört sınıf vardır: Selefler, Mütekellimler, Feylesoflar, Mütessavvıflar. birde bu davada bulunan talimîler veya batınîler ile beraber beş sınıfa balig olur.

Slefler — Selefler eshabı kiram ile tabiin mezhebinde bulunan Fakihiler ile Muhaddislerdir. Bunların ilimlerine ilmi tevhit, fikhî ekber derler . Müçtehitler hep selefidir. Selefler his, akıl venakil yolunda bulunurlar .

Ruhiyat hisle aklı izah eder. His ile mahsuslar, akıl ile makullar bilinir, hissın mahsusatta galata, aklın makulatta vehme düşmesi muhtemeldir . Akıl delili ile hasıl olan bilgiye "istidlâlî,, veya "nazarı,, denir .

[1] Bizim, dünyanın mebd'einden, nihayetinden, haberimiz yoktur, bu eski kitabın başı, sonu düşmüştür .

[2] İlim esirgeyen Tanrıya mahsustur' "Celleşanuh,, ondan başkası cehilleri içinde mırdır durur, toprakla ulûm arasında ne münasebet var ? insan yalnız bilmediğini bilmek için çalışır .

Nakıl veya rivayet veya haber, ya mütevatir veya peygamberden gelen söz olur. Mütevatir bir çok cemaatin haberleriyle hasıl olur ki akıl O cemaatin yalan söylemede uyuşacaklarını caiz görmez. Kur'an ile Peygamber sözü olan hadise „nusus” derler. Nusus vahye istinat etmekle onda galat ve vehim ihtimalleri yoktur. vahi Peygamberin kalbine ilka olunan irfan nurudur. Nakle istinat eden delile “nakliyat,, ve “sem'iyat,, denir. Kur'an mütevatir ise de hadiselerin mütevatir olanı azdır .

Selefler gürültülü, izahı müşkül olan meselelere dalmazlar: davalarını ilk önce nusus ile doğrulturlar, nazar ile onu kuvvetleştirirler, nusus nazara asla tabi kılmazlar. Her hususta, ba husus Sanii alemi ispat hususunda kur'ânin gösterdiği yolda giderler . Selefilere eseriler de denir .

2 — Mütakellimler: mütakellimler İslâm akidesini müdafaa hususunda aklî ilâhiyatçılardır , ilimlerine kelâm denir . Kelâmiler Selefler gibi, his, akıl ve nakil yolunda bulunurlar, şukadar ki nazariyat vadisine düşmüşler , tafsilâta dalmışlar ; kavgalı, gürültülü ve izahı müşkül meselelerle uğraşmışlardır. kelâmcılar gittikçe Seleflerden ayrı düşerek ilk önce davalarını akıl ile doğrulturlar , sonra nusus şahit mahiyetinde getirirler , nusus nazara tabi tutarlar, ilimlerinin usulü mevzuasına mugayir gördükleri nusus te'vil ederler, daha ileri gidüp nakil delilini kat'î delil saymazlar, bundan naşı kelâmcılar „evvel akıl, sonra nakıl,, usulünü vanetmişler, ehlinazar, istidlâliyun namlarını almışlardır.

Kelâmiler Sanii alemi ispat hususunda alemin hudüsu tarikine sülûk ederek gine selefilere ayrılmışlardır. Mütakellimler ya ehli sünnet veya ehli bid'at kısımlarına ayrılırlar. Ehli sünnet Peygamberden sabit olan sünnete sarılanlar, ehli bidât bunlara muhalif olanlardır. selefiler hep ehli sünnettir.

Mütakellimlerin ehli sünneti de ikiye ayrılır : Matüridîler, Eş'arîler. Matüridîler Ebu Mansuru Matüridîyi, Eş'arîler Ebülhasanil Es'ariyi imam tanıyanlardır. Bu ikisi arasında bazı mertebe farklar vardır ; ehli Bid'at başlıca beş kısma ayrılır. Haricîler, Şiîler, Mürciîler, kaderîler, Cehmîlerdir.

Bunların içinde asıl kelâmcılar mutezile namını alan kaderîler ile cehmîlerdir. sonraları diğer fırkalarda kelâma dalmışlardır. Haricîler ile şîiler Hülefayı raşidin hakkında cemaattan ayrılanı ehli bid'attır. Haricîler ile şîilerin bid'atları ilmî değil siyasîdir. Bugün bu iki fırka mevcuttur. Zenginbardaki İbadîler, haricidir, Şîiler pek çok fırkalara, kollara ayrılmışlardır. İranın resmî mezhebi şîî dir, şîinin imamı,

imamilerin, isnaaşarî koludur, yemen havalisindeki şiiler, şiinin zeydî koludur, Suriyedeki Mütevaliler, Bağdattaki usuliler, keşfililer, ismaililer hep şiî kollarındandır; imamilere rafizîler de denir. Mürciiler iman hususunda cemaattan ayrılmışlardır. Kaderîler insanın iradesinden başka irade kabul etmeyip kaderi inkâr edenlerdir. Kaderîlere mukabil zuhur eden Cebrîler beşerin iradesini inkâr edip iradi ilâhiyeden mâda bir irade kabul etmemişlerdir; daha sonra gine Basrada mutezile çıktı. Mutezile iman meselesinde cemaattan ayrılıyorlar idi, sonra Harranlı Ca'dibni Dirhem vasıtasile sıfatı ilâhiye inkâr olundu. Cehmîbni safvan bu mezhebi yürütmekle onun namına nispetle taraftarlarına cehmîler denildi, mutezile kaderîlerle cehmîlerin asıl mezheplerini kendilerine mal etmekle kelâmda ehli bid'atı temsil ettiler. Cehmîlerin sıfatı ilâhiyeyi inkârlarına karşı Allahu kula benzeten Müşebbihe, Allaha cismi diyen mücesseme çıktı.

3—Feylesoflar-Feylesoflar bilgilerini, akidelerini mütekellimler gibi nazara bina ederler. İlimlerine „ Hikmet - Felsefe „ denir. Delilleri akî ile histir. Selefilerin süluk ettikleri kur'an tarikatını hatabî cumhuru ikna edebilecek iknaî mukaddimeler bilirler, yakînî bilmezler; mütekellimlerin süluk ettikleri nazarıde cedelî, müdafaa delili bilirler. ancak kendi tarikatlarını burhanî, hakkı ispat eder bir tarik, yakînî bulurlar. Mütekellimler ile feylesofların her ikisi ehli nazar oldukları halde maksatları başkadır. Mütekellimlerin maksadı İslâm akidelerini teşvişlerden korumak, muhaliflerin iç yüzünü meydana koymaktır, yoksa hakikate muttali olmak değildir; ona mebnî tarikleri cedelîdir. birde felsefe nazarları arasındaki tenakuz ve tearuzu cedel tariki ile meydana çıkarmak, mabadettabiî meselelerde Resulü ekreme uymak, mâkulât nazarından felsefe usulünün din usulüne muarız olabilecek ilmi bir kıymeti olmadığını göstermektir. Bundan naşi felsefe ile pek çok meşgul olmuşlardır. Feylesofların maksatları ise hakikate ittîlâdır, islâm fikirlerini felsefe sahasına yaklaştırmaktır. Mütekellimler Saniî alemleri ispat hususunda hudusî alem yolunda buldukları halde feylesoflar alemin kudemine kail olduklarından imkânı alem yolunda bulunurlar. Bugün de feylesofların ispatı vacip dillerinden biri budur. Nakil mütekellimlerce bir hüccet ise de feylesoflarce bu hüccet değildir, Kur'anı mübin bir felsefe kitabı değildir. Fakat felsefenin mevzuu olan tevhidi haber verir. Bundan naşi tevhidi doğrudan doğruya araştırmak İslâm felsefesinin mevzuunda dahil değildir. Fakat vahi ile haber verilen hakikatı tahlil etmek, aklen sabit bir hale getirmek, vahi ile aklın uygunluğunu ortaya koymak, kur'anın hakikatını o vakitler yaşayan felsefeye muvafık bir

surette izah etmek İslâm felsefesinin vazifesi idi. Feylesoflar tabiyyata dalup onunle mumtaz olmuşlar, riyaziyat ve tabiyyat te burhanî ve tahkikî tarikte bulunmuşlar ise de ilâhîyat te bu tariki muhafaza edemişler, zannî tarikini tutmuşlar idi. İslâm felsefesinin hususiyeti felsefe ile nusus arasında bir muvafakat bulmak noktasında temerküz eder. İslâm felsefesi muhitine taban tabana zıt gitmememiş; dini, vahyi büsüütün arkaya atmamış, belki din ile vahyi bir feylesofa lâyük olacak vecihle izah eylemiş idi. bundan dolayı mütekellimler ile feylesofların büsbütün alâkaları kesilmemiş, İslâm mütefekkirleri nami altında ehli nazarın dairei şumulûnda her iki taraf mücadelelerine devam etmişler, nususunu nokta nazarlarına göre şerh ve izah etmişler idi. Selefilere nususunu zahiri üzere hamlederek peygamberin hakkı bildiğini, doğrudan doğruya hakkı beyan ettiğini, hakkın ancak peygamber sözü ile bilineceğini, umde ancak nassolaibleceğini şiddetle iltizam etmişler idi. Mütekellimler seleflerden ayrılarak nususun bir kısmını zahiri üzerine hamletmeyüp zahirinden ayrılıyorlar, te'vil yolunu tutuyorlardı. Mütekellimlere göre filvaki peygamber hakkı bilmiş ve beyan etmiştir. Şu kadar ki hak peygamber sözleriyle değil, belki akıl ve nazar ile malûm olur. İşte selefilere ayrıldıkları nokta burasıdır. Feylesoflar nususunu izah hususunda ikiye ayrılmışlardır; te'vilciler, temsilciler te'vilciler göre peygamber hakkı bilir, fakat hakkı doğrudan doğruya beyan etmemiştir. Belki "Melâike-ahret günü,, gibi gayipten haber verdiği şeyler tariz cinsindedir. tariz öyle bir şeydir ki söyleyen kimse sözü ile doğru mana kast eder, fakat dinleyen ondan yanlış mânâ anlar. İşte te'vilci mütekellimlerin te'vilci feylesoflardan ayrıldığı nokta budur. Temsilcilere göre peygamberin bu gibi haberleri haddi zatında doğru değildir, belki nasın tevehhüm ettikleri hayaller, misaller, remizlerdir.

Peygamberlerin haberleri hayal ve misal olmakla beraber cumhuru nas için bir maslahattır. Peygamberler yalnız hikmeti amelîyede pek yüksek bir mevkededir. Hikmeti nazarîyeye gelince temsilciler orada ihtilâf etmişlerdir. Türk feylesofu Ebu Nesri Farabî ile Mısır feylesofu Mübeşşirini Fatik ve onlara uyanlara göre peygamberler feylesofların bildikleri hakkı bilmezler, hakikatı külliyede, hakikatı ilâhiyede cahildirler, şu kadar ki haber verdikleri birtakım umuru muhayyele bu hakikatların birer remzi, birer misalidir. Bu feylesoflara göre feylesof meselâ Eflâtun ve Aristo peygamberden efdaldır. Baş feylesof İbnisina ile Endülüs feylesofu İbni Rüşte ve bunlara uyanlara göre peygamberler feylesofların bildikleri hakkı bilirler, bununla beraber cumhurun maslahatı için hakikatlara remiz ve misal olmak üzere umuru muhayyele beyan etmişlerdir. Bu feylesoflara göre bilâkis peygamber feylesoftan efdaldır. Ev-

velki feylesoflara göre temsil ve tahyil peygamberlerin ilminde, ikinci feylesoflara göre peygamberlerin hitabındadır . Mütakellimler içinde temsilci yoktur , te'vilcileri de t'arızı kabul etmezler . Mütakellimler felsefeyi takip etmekle felsefeyi tettebbu hususunda iki yola ayrılmışlardır : kelâmı felsefî , felsefei kelâmîye ; kelâmı felsefî yolu mantık kavaidini kabul ederek felsefe mes'eleleriyle kelâm meselelerini mezc etmek yoludur ; Sonraki kelâmcıların mesleği budur ; Kelâmı felesefi tariki gine kelâm tarikidir ; yalnız ilk mütakellimlerin tariki gibi sırf kelâm tariki değildir , Belki felsefe mes'eleleriyle karışmış bir kelâm tarikidir . Felsefei kelâmîye yolu felsefe usulile kelâm usulünü mezc ederek kelâm usulü haricine çıkmak yoludur . Bu yol felsefî bir yol ise de sırf felsefî bir yol değildir , belki felsefe usulü ile kelâm usulünden mürekkep bir yoldur ; Mutezilenin tuttuğu yol budur . Meselâ "hayatta bünye şarttır, usulü felsefî bir usuldur, bununla beraber mutezilenin de usulüdür . Feylesofların önünde mutezile, mutezilenin önünde sonraki eş'ariler , sonraki eş'arilerin önünde eski eş'ariler bunların önünde selefler vardır . Matüridîler eş'ariler ile selefler arasındadır , seleflere pek yakında , eski eş'ariler seleflere , sonraki eş'ariler mutezile ve felâsifeye daha yakındır . Eş'ariler efali ilâhiyeyi, mutezile sıfatı ilâhiyeyi, cehmiye, kısmı esma ilâhiyeyi, felâsife bunlarla beraber cismani meadî inkâr ederler, selefler ve matüridîler hepsine inanırlar .

Hülâsa :

İslâm felasifesi oldukça karışık, birbirinden uzak, çapraşık efkâr yığını olan kadîm felsefeyi süzerek, seçerek çıkardıkları hülâsa ile islâm ilâhiyatını birleştirmişler idi . Bu ise kolay değil idi . İslâm felsefesi daim terceme olunan asarı yünaniyenin "intikaf-electisme,," şeklinde kalmış idi . felsefî nazariyeler tadil olunmadı, fakat tevzih edildi . Ahenkli bir hale konuldu, İslâm akidesi ile birleşti . İslâm felsefesi tarihi Yünam kadim mahsulâtı fikriyesinin pek büyük bir serbestî ile şumullû bir dairede adeta kendisine mal ederek tâlim hususunda ilk birinci tecribeyi göstermiş , mevaddı felsefiyeden bir çok şeyler almış , boşluklukları doldurmuş idi . Bu ise original bir hal idi , İslâmda felsefe tarihi yazanlar bu hakikatı itiraf ediyorlar, bundan naşî İslâm felsefsi tarihi çok kıymetlidir .

4 — Mütasavvıflar-mütasavvıflar bilgilerini, akidelerini keşfe bağlarlar, delilleri ancak zevki vicdanîdir, yolları kalpte delilsiz mananın hasıl olması yoludur . Mütasavvıflara göre keşif nazar yolundan daha salimdir . Çünkü nefis hissi zahiriden dönünce his ahvali zaif, ruh ahvali kavi olur, bir dereceye varır ki ilim mertebesinden şuhut, bilgi mertebesinden görgü mertebesine çıkar, öyle bir bilgiye nail olur ki

onda asla şüphe kalmaz; nazar yolunda ise daim şüphe vardır. Mütesavvıfların ilmine Tasavvuf denir, tasavvuf “Hakka dön, başkasından geç,” sözünde hülâsa olunur. Mütesavvıflar mütekellimler gibi hak peygamber sözleriyle malûm olmaz dedikleri halde akıl ve nazar yerine keşif ve zevk ikame ederler, te’vilci olanlar tasavvufu keşif ve vicdan ile te’vil ederler, bununla beraber içlerinde feylesoflarda olduğu gibi temsili olanlar da vardır. Bu sebeple kâmil mütesavvıfı meselâ Muhiittini Arabîyi peygamberden efdal görenler vardır.

Mütesavvıflar mutlak olarak irade yolunda, mütekellimler mutlak olarak nazar ve ilim yolunda bulunmakla aralarında büyük bir fark vardır.

Umumiyetle mütekellimlerde kuvvei iradiye, mütesavvıflardan kuvvei ilmiye zayıftır. İlim zevki vicdanîyi tezkiye etmezse dalâlet yolu, irade ilmi tezkiye eylemezse asilik yolu açılır, netekim “Yalnız tasavvuf zındıklığa, Yalnız fıkıh fıskaya badi olur, her ikisini cem eden kimse hakikat mütecelli olur.” demişlerdir.

Mütesavvıfa tahallûk, tahakkuk kısımlarıyla rusum kısmına ayrılır. Tahallûk nefsi te’dir, tasfiye ve amel demektir. Mütesavvıfın ahlâk ilmi, muamele ilmi bundan bahseder.

Tahakkuk ilmi, hikmeti tahahhut demek, his ve aklın ötesinde olan bir takım bilgilerle hakikatlenmektir. Mütesavvıfın tevhit ilmi, mükâşefe ilmi, esrar ilmi bundan bahseder.

و ثم وراء العقل علم يدق

عن مدارك نهايات العقول السليمة [٨]

Mütesavvıfa feylesoflar gibi mevcudatı ûlviye ve süfliyenin; melek, ruh, arş, kürsi ve emsali şeylerin hakikatlarından bahsettiler; fakat bilgi yolunda feylesoflardan ayrıldılar, feylesofların hakayikten bahsetmeleri nazar ve burhan tarikile, mütesavvıfın bahsetmeleri ise keşif ve vicdan tariki ile idi. Felâsife akıllarile idrak ve mülâhaza, mütesavvıfe basiretleri ile müşahede ederler. Mütesavvıfların zevki vicdanîlerini tanımayan fakihiler onları red ve kabul arasıuda kaldılar. Mütesavvıfın züht hususundaki ifratları bazı alimlere hoş gelmiyordu.

Mütesavvıflar kur’anda bir takım işaret bulunduğunu kabul ediyorlar idi. Kur’andan iç yüzü dış yüzü olmak üzere iki mana anlıyorlardı, ve her iki yüzüde alıyorlar, nihayet dış yüzüne “hak”, iç yüzüne “hakikat”, diyorlardı. Meselâ « فاخلع .. » nazmı keriminde Musa

[1] Burada, akıl ötesinde öyle dekik ilim vardır ki aklı sefilimlerin nihayetleride ona muttali olamaz.

aleyhisselâme “ ayak kaplarını çıkar „ hitabı hak “ iki alemleri terk et „ hitabı hakikattir . Asıl mütesavvıfa tahallûk ve tahakkuk ehli idi . Ancak güzel maksatlar uğrunda bir takım rûsum ihdasetmişler idi , zaman geçti , bu rûsum maksat yerine geçti . Nitekim âyinler , zikirler , evrat hep rusum idi . 328 tarihinde vefat eden Ebul Hasanlbuşenci tasavvuf bugün bir isimdir , hakikat değildir , halbuki ; hakikat idi , yoksa isim değil idi “ demiştir . Artık bir takım zahitler sözde , gidişte asıl mütesavvıfeye benzemek istediler . âyin ve merasimi umde kıldılar , böylece tahallûk , tahakkuk mütesavvıfları arasına bir de rusum mutasavvıfesi girdi .

Mütesavvıfe şuhudîler vucudîler diye ikiye ayrılır . Şuhudîler veya vahdeti şuhutcular masivayı , allahtan başkasını müşahede etmezler , hepsinden geçerler . hiç birine şuurları kalmaz , şuhut kavi olur ise kendilerinden de geçerler . Artık kul ile hakkı ayırmak güç olur . Bu hale vahdeti şuhut derler . Vahdeti şuhut tâbiin asrında zuhur etmiştir . Vucudîler veya vahdeti vucutcular Cenabıhaktan madasında bir varlık tanımazlar . Vahdeti şuhutta hakiki olarak iki varlık vardır . Hakkında vucudu var , masivânında vucudu vardır . yalnız görüşünde , nefsinde masiva yoktur . Vahdeti vucutta hakiki olarak yalnız Hakkın vucudu vardır , masiva hakikatta yoktur , Hak ile halk arasında ayrılık gayrılık yoktur . Mevcudatın hepsi Hakkın mazharları zuhur ettiği mahalleridir :

ظهور تو بمنت وجود من ازتست

فلست تظهر لولای لم اکن لولاك [۱]

Kusudîler veya vahdeti kusutcular masivayı irade etmiyen , sevmeyen , masivaya mütevekkil olmiyanlardır . Allaha ibadet ve tevekkel ve mahabbetle masivaya ibadet ve mahabbetten ve tevekkelden geçenlerdir . Allaha ne nispette mahabbet ve ubudiyeti artarse , masivaya o nispette hüriyeti artar , kendi iradesi hakkın iradesine tabi olur ; bu halde insan masivayı olduğu gibi müşahede eder . Halbuki vahdeti şuhutta kendinde temyiz hassası kalmaz . Masivayı müşahede edemez . Kusudîlik mütesavvıfeye mahsus değildir . Peygamberlere , sehabeye , ve o meslekte bulunan zevata mahsustur . İslâmın aradığı budur . Vahdeti şuhut tasfiye yolunda bulunan salike arız olan bir haldir , bir zevktir . Vahdeti vucui bir felsefe dir .

İslâmın zuhurundan evvel yunan ve Hint feylesofları tasfiye yo-

[1] Senin zuhurun benimledir , benim varlığım da sendendir , ben olmasaydım sen zahir olmazdın ? sen olmasaydın heude var olmazdım ,

luna sülûk etmişler idi . tasfiye ehli olan felasife başka , İslâmda zuhur eden sofiye ve mutasavvife gine başkadır . sofiye tasfiyede , zikir ve taatta kanunu İslamî üzere bulunur . Kitap ve sünnet , Kuran ve hadis ile mukayyet olur . Hint feylesofları ile neveflâtuniler denilen İşrakîler tasfiyede istedikleri gibi bulunurlardı . Felâsifenin mütesavvifesi sofiyenin vasıoldukları gayeye erememişlerdi . Sofiye bunların bahsettikleri hakayiki din boyası ile boyamışlar idi . tasfiye yolunda bulunana (salik) erene (vasıl) , bilene (arif) derler . Salik kendine nispetle fani , hakka nispetle bakidir ' " hu, hu ,, zikrinin menşei budur . Mutasavvife kendilerinden geçtikleri sırada dillerinde esmai ilâhiyeden " Hak ,, ismi celili cari olur , cünkü zatı hakikiyi mülâhaza ediyorlar . Mütakellimler istidlâl hususunda efali mülâhaza etmekle dillerinde "Halik,, ismi celili cari olur . mutasavvifenin kendinden geçtikleri zamanda « ما اعظم شانى » [1] gibi sözlere " Şathiyyat ,, denir . Batıl akidede bulunmıyanlara , akide ve amel cihetinden memduh oanlara " sadat ,, buna muhalif olanlara " gulât ,, derler . sadat ehli sünnet mezhebindedir , gulât böyle değildir . Bir kısım hululî , Allahın beşere hulul ettiğini idda eder . bir kısmı bütün haram olanları mübah görür , bir kısmı ibadetleri ortadan kaldırır .

5 — Batınîler — Btınîler veya talimîler veya karamita delilleri, reyleri birbirine muariz görmekle delillerden sarfı nazar ederek hak ve hakikatın anca kMüallimi masun dedikleri sözde işte; itikatta' amelde hatadan salim tanidikarı bir Müallimin talim ve bayanı ile hasıl oiduğuna kail olurlar. Aklî olsun, sem'î ve naklî olsun bütün bilgilerde ancak talim ve beyan yolunu tutarlar, bunlara Mülhitler de denir, batınîler, felâsifiden fazla olarak, ahkâma taallûk eden nususunu zahiri üzere haml etmezler, mutedil olanları te'vil, olmiyanları temsile haml ederler. Batınîler nususun dış yüzünü tamamiyle atıp yalnız içyüzünü aldıklarından bu namı almışlardır. Bu iç yüzüde yalnız Müallimi masum bilir. Batınîler feylesof kisvesine büründükleri gibi mutasavvif kisvesinde de görünürler.

Batınîler iki asıl kabul eden senevîyenin nur ve zulmet esaslarını kabul ederek felsefeden aldıkları akıl ve nefsi onun yerine ikame etmişlerdir. Tab'î beşerin meyl ettiği bütün hazlar ve zevklerin hepsinin de mübah olduğunu ileri sürerler, batınîler arasında bir takım mertebeler vardır. Mezheplerine davet hususunda bir takım hileler tartip etmişlerdir. Batınîliğin evveli şilik, sonu dinsizliktir.

[1] Kendimi teşbih ederim , benim şanıım ne büyüktür !

III— Devreler

Devre ilmî bir inkilâp demektir, beş sınıfın kendilerine mahsus devreleri vardır.

I — Selefler devresi — Selefler veya eserler başlıca iki devreye ayrılırlar: icmal, tafsil devreleri.

a — icmal devresi: icmal devresini açan İmamı azam Ebu Hnife Nü'man bini Sahittir (vefatı: 150) bazaman kadar tevhit ilmi hakkında bir eser tedvinine ihtiyaç görülmemiştir bir müşkil zuhurunda din alimlerine müracaatla şüpheler hallolunurdu, fakat sonraları itikadi bid'atlar zuhur edince eser yazılmağa ihtiyaç görüldü. Artık gerek doğrudan doğruya, gerek müdafaa tarikiyle din alimleri eserler yazdılar' ilk yazılan eser İmamı azamin "Fıkhı ekbsri., idi. İmamı azam Ebu Hanifeden itibaren eserler çoğaldı, müçtehitler hep eser yazmışlardı, yazılan eserlerde muhaliflerin, ehli bid'atın fikirlerinden ilimlerinden mufassal surette bahsedilmezde. bu devrede pek çok eserler yazılmıştı.

b/ Tafsil devres: tafsil devresini açan Ebülabbas Ahmedî bini Teymiyetilheranrî (728) idi. İbni Teymiye zamanına kadar devam eden icmal devresine müşarüleyh nihayet verdi. Artık tafsil tariki ile yazılmağa başlandı "minhacüssünne., si ile "Kitabül akil vennakil.,¹ ile selef mezhebine muhalif olan mütekellimler, feylesofları, mütasavvıfları, batınîleri şiddetli surette red ediyordu. Kendisi pek yüksek bir alim, ulûmu cami, emsalsiz bir zatı. Fikrinde sabit, hiç bir kimseden pervası yok idi, garıptirki icmal devresini açan Ebu hanife ve tafsil devresini açan İbni Teymiye de hapışhanede vefat ettiler.

İbni Teymiyenin telmizi İbnilkayyimilceyziye (751)de "Kasidei numyyesinde üstadının yolunu takip etmiş idi. bu iki zatın ardından gidenler da vardı. sonraki mütekellimler feylesofların hareketlerini durdurmuşlardı. İbni Teymiye ile İbnilKayyim dan sonra selefler arasında mütekellimlerin hareketlerini durduracak zevat yetişmediğinden selefler mevkilerini mütekellimlere bırakmışlardır, bununla beraber Seffarîniler mudafaada devam etmişlerdi.

2 — Mütekellimler devresi — Mütekellimlerin üç devreei vardır:

a/ Hicretin birinci asrın nihayetinden üçüncü asra kadar devam eder. Bu devirde fırkalar zuhur etmiştir. fırkalar zuhurunda istiklâli efkâr başlıca amil idi. bundan başka bir takım siyasî amillerden naşî ilk zuhur eden fırka haricîler (mârîka) ile şiiiler (rafıza) idi. İslâm aleminde ilk tefrika ve ihtilâfi haricîler çıkarmıştır "siffin., muharebesi

dolayısıyla zuhur eden hekemeyn mes'elesi haricilerin zuhuruna sebep olmuş idi' haricilerde bedavî Arap ruhu var idi ; bunlar hazreti Osman ile Aliye müthiş bir surette aleyhdar idiler. Hakimiyeti diniye ve siyasiyeyi cami bir makam tanımıyorlar, Emevlere şiddetle karşı geliyorlardı. haricîler bir takım kollara ayrılmışlardı ikinci asrın iptidalarında Mervan zamanında İbadiye kolu çıktı. Haricîlerin zuhuru sırasında çıkan şilik İbni Sebe'namındaki bir yahudi mühtedisi tarafından ihdas edilmiş idi . Şifler hazreti Aliye haricîlerin aksine olarak tamamıyla muhip idiler, fakat diğer eshap aleyhine idiler, şifler evvela üç kola ayrılmışlar idi: keysaniye, zeydiye, imamiye : imamiye ayrıca pek çok kollara ayrıldı. bu iki ceryan bilahara tevessü edince dinî, fikrî bir takım mevzuları da sahalalarına almışlar, kelâmçılara karışmışlardı. İçlerinden büyük mutekellimler çıkmıştı; meşhur Tusî onlardandır. Hazreti Âli ve zürriyeti aleyhinde olanlara Nasıblar denir ki O vakit merkezi Şam idi . Haricî ve şiflerden sonra Basrada kaderiler zuhur etti, kader mes'elesi ilk ilmi bid'at idi , en evvel kaderi inkâr eden Mabelcühenî idi (80) . İşte ilk felsefe zihniyeti buradan başlıyor idi .

Şamda Gylân Mabetten bu reyi aldı. Bunlar, hürriyeti beşeriye, istiklâlî iradeye munafî gördüklerinden kaderi sabiki, ilmi ezeliî ilâhiyi inkâr ediyorlar idi. Sonra kaderiye mezhebi taamüm etti, adeta Basra mezhebi oldu. Netekim şia mezhebi Kûfe nasibe mezhebi Şam mezhebi olmuş idi. Kaderîler sonra ilmi ezeliî ilâhiyi ikrar etmişler isede hepsi kulun iradesinden başka irade tanımıyorlar idi. ikinci asrın başında bunlara mukabil cebrîler zuhur etti. bunlara göre insanda ne fiil, ne kudret, ne ihtiyar yok idi, fâil ve kâdir ancak allah idi. cebrîlerin başında Cehmibni safvan bulunuyordu. Mabelî Cehnî ile Geylânî Dimişki den sonra kaderiye mezhebini. Basrada Vasıl ibni Ata (131) ile Amr ibni Bab (133) temsil ediyorlar idi Bunlar fıska iman ile küfür arasında bir menzil addediyorlardı. O asırda seleflerden meşhur Hasan Basri (110) nun eshabından iken cemaattan ayrıldıklarından mutezile namlarını almışlar idi, bunlar kendilerine "adliye,, derler idi. Mutezile bundan başka Cehmibni Safvandan sıfatı ilâhiyeyi inkâr mes'elesini aldılar, artık kaderîler ile cehmîleri bel' ettiler. Kederiye ve mutezileden sonra mürceie fırkası çıktı, bunlar fıskın zararı yok diyorlardı, vazı Ebüseltessemman (152) idi . İkinci asrın bidayetinde Mervanî sanininin üstadı Heranlı Cadidni Dirhem tarafından sıfat inkâr olundu, bubidat en kötü bir bid'at idi ki zati bayiri inkâra kader gider idi . Cehmibni Safvan (128) bu bid'atı Ca'bitten alıp neşre başladı .

Vasılîni Ata ile Amribni bab Irakta halkı kader ve itizale davet ettikleri sırada Cehmibni safvan Horasanda halekî sıfatı inkâra da-

vet ediyordu. Cehmibni safvanda bundan başka zikrolunan cebir ile irca bid'atları da var idi. Cehmibni Safvanın Horasandaki sıfatı inkâr bid'atına karşı müfsirlerinden Mukatil ibni Süleyman ispat hususunda ileri giderek müşebbihe mezhebini çıkardı, Cehmibni safvanın Allahın cism olmasını inkârına karşı diğer bir zıt mezhep çıktı, ona da mücesseme denildi, imâmîlerden en evvel müşebbihe mezhebini te'sis eden "Hişamibnilhakem," idi. Hişamın karşısına Ebülhüzeyl çıkmıştı. Bu devrede selefler ve sünniler ile mücadele ve münakaşa hususunda ilk eser yazan Vasılıbni Ata idi, bu da ehli sünnetin, seleflerin ilmi tevhidine karşı idi. İşte ilmi kelâm böyle çıktı, vasıl istidlallerinde felsefeden bir şey karıştırmamıştı, çünkü O sırada felsefe henüz Arapçaya geçmemişti; seleflere karşı usulde ilk muhalefet eden mütekellimler idi. Bunlar serbes bir mücadele kapusu açmışlardı. Böylece İslâm aleminde bir hareketi felsefiye başlamış oldu. İslâmî denilen hareketi felsefiye ve fikriye Basrada doğdu ki henüz felsefei Yunaniye İslamlara geçmemiş idi. Bu hareket felsefiye ve fikriye kitap ve sünnetten telakki olunan şeylerin tafsil ve tefsirinden doğmuş idi. Tevhit hakkındaki telakkiden cehmîlik, kader hakkındaki telakkiden kaderîlik iman hakkındaki telakkiden mutezîlilik ve aksülamelleri çıkmış idi. şukadarki cehmîlikte Sabia kaderîlikte mecus mezhebinin te'siri var idi. fakat felsefei Yunaniyenin te'siri yok idi.

Filvaki felsefe mevzuları [1] münakaşa olunuyor isede buna felsefe namı verilmeyordu, hepsi kelâm namı altında toplanıyordu, felsefe namı felsefenin naklinden sonra Meşşâî ve ısrakî mesleklerine hasredilmiştir. bu devirde kelamcılar hep mutezîli, ehli bit'at idi, sünniler hep selefi idi. kelamcılar Basradan çıkmış idi.

B / İkinci devre hicretin altıncı asrına kadar devam eder. bu devirde asrı yunaniyenin intişarile ehli itizal mütalâaya koyulmuşlar, fikri felsefelerini terekki ettirmişler idi. Bunların başında Basralı Ebülhüzeylîl allâf (226) bulunuyor idi, Ebülhüzeyl bir ansiklopedist idi. Mütekellimlerden felsefe ile kelâmı ilk defa mezceden, Ebülhüzeyl idi. felsefeyi Bağdatta tettebbu etmişti Ebülhüzeyl sıfat bahsında feylesoflara uydu, sıfatı zatın aynı kıldı. Embizokles nazariyesini tuttu. İradeyi ilmin bir hali kıldı.

Tabiiyat meselesinde zimikratis mezhebini kabul etti, atomu, cevheri ferdi aldı, "Şeyhulmüsbitin," ünvanıyla meşhur oldu. hareketin evveli ve sonu yoktur. deyor, buhalde alem sükunden sükune gidiyor, sükun ezeli oluyor idi [2].

[1] Tevhit; sıfat, irade, ruh, mebde' ve meat gibi.

[2] Ebülhüzeyl burada gine yunan nazariyesindeki ve İslâm feylesofların kabul ettikleri kademî alim aslından müteessir oluyordu.

Arkadaşı Basralı İbrahimi bini Seyyünnayzam (221) feylesofların mezhebini takrir hususunda büyük bir kudret ve melek gösterdi . Ebülhüzeyle garşı cevheri ferdi inkâr etti, Eneksagores nazariyesini tuttu . “ Mükadderatın hepsi bir vakitte yaradılmıştır, tekaddüm ve taehhur zuhurdadır, yoksa yaradılmakta değildir, ” demekle “ Kümünübüruz , nazariyesinde gine bu feylesofle beraber yürüdü, bu mezhep tabiatta insandan madasında ihtiyar bırakmayordu. fizikî icap mezhebi idi. cevheri fert bahsında Ebülhüzeyle tarafından meşhor “ Ehilefs, ” davası karşısında aciz kalan Nazzam “ Tafra , ” (1) meselesini ihdas etmiş idi. Nazzam feylesofların dekik nazariyelerini pek eyi tetkik etmiş ruh bahsinde Epikorese uyarak latif bir cisim demişti. Nazzamde ansiclopedist idi .

Ebulhüzeyle Nazzam bazı ihtilaf ile beraber felsefi kelâmîye medresesini açtılar , Nazzam sayesinde ilmi kelâm parlak bir hale geldi. Meşhur Mamer “ arazları cisimler meydana getirir, ” diyor, feylesoflar mezhedine Hint fikirlerine çok meyl ediyor, vucudîliğe varıyor idi . Sümame [213] İradeden başka insanın fiili yoktur diyor , alem bizzarure tabiati ilayyeden çıkıyor idi . Bişir tabiiyun mezhebine meyl ediyor, meşhur “ tevlit , ” nazariyesini ihdas eyleyor idi. Basralı Amrilcahız (255) tabiiyuna ilâhiyundan ziyade yanaşiyor, “ cveherin fani olmasını muhal görüyor idi” Bağdatlı Hayat ma’dum sabittir “ aslını ortaya koyuyor idi ; buda kidem mezhebinden muteessir olıyordu Aliyül Gübbaî (303), oğlu ebu Haşim (321) “Hyatta, ” bünye şarttır, şeriatı akliye vardır, şeriatı nebeviye aklın idrak etmebiği ibadetlerin vakitlerine, ahkâmın takdirlerine racidir, esmai ilâhiye kıyasıdır Asıllarını vaz etmişler, bu mesleği kuvvetlendirmişler idi. Kadi Abdülcebri Hemedanî (415) ile ebülHüseynil Basri (463) yeni fikirler ile seleflerinin mezhebini tetkik ederek muntazam bir meslek haline getirmişler , mutezili usulü fikhını vazetmişler idi, mutezile mezhebi böylece mütekâmil bir şekil almış idi. Sonraki mutezilenin en hazıkı ebülhüseynilbasri idi: “ tefehhus edillesi, ” sonrakilerin zeburu idi . Dırrar , hafsilfert , Hüseyenneccar, zaif gördbkleri rei ve fikirlerini tenkit ederek mutavassıt bir ceryan açıyorlardı . mutezile İslâm devletleri arasında sür’atlı bir inişara mazhar oluyordu . Mutezile işaret olunduğu üzere Basra ve Bagdat mutezilesine ayrılmışlardı .

Cumhurdan ayrılan bu fırkalara karşı sıfatiler, yani küllabiler, eş’ariler, kiramiler, gibi fırkalar zuhur etti . mütekellimler içinde ehli sünnet Peyda oldu . Üçüncü asırda Basralı ibni Küllap ilk defa

[1] Bir müteharrikin mesafenin her cüzüne mülaki olmaksızın bazı hadlerini atlamasıdır.

muttezileyi akıl kaideleri ile mağlup ediyor. ehli sünnet kelâm medresesini açıyordu, ibni Küllâp medresesi selefler ile mütezile arasında idi, mutezile Allahın hem sıfatlarını, hem fiillerini inkâr, selefler her ikisini de isbat ederler idi; İbni Küllâp cenabi hakka lâzım olan zatî sıfatlarını ispat edip meşiyet ve kudretine taallûk eden ihtiyarî sıfat ve fiillerinin Allah ile kıyamını inkâr etti. İbni Küllâptan sonra gelen Mehmet ibni kiram (256) ibni küllâba muhalifet ederek bütün sıfat ve fiillerin Allah ile kıyamını kabul eyledi, seleflerle birleşti, yalnız Selefler allaha cisim demedikleri halde ibni kiram “Allah cisimdir, fakat ecsam gibi değildir, sıfatlar arazdır” diyor idi. dördüncü asırda Basralı ebülhasaaüleş’arı (321) senelerce ehli itizal mezhebinde kaldıktan sonra en nihayet üstazı EbuAliyülcübbâfıye meşhur mübahesede galebe ederek mezhebinin terk etmiş, muhitinde meşhur olan hemşehrisi ibni Küllâp mezhebine girmiş idi. Bu vakte kadar ibni küllâp mezhebi o kadar taammüm ve intişar etmemiş idi. EbülhasanilEş’arı ile ehli sünnet kalâmı yeni bir isitkamet aldı. Müşarünileyh ve Ebül-Abbasülkelânisi ile Bağdat sofıye şeyhi Hârisil Muhasibî nin yardımları ile ibni küllâp mezhebi tevsî ve ikmal olunarak kuvvetli bir fırka oldu. Eşairinin“Elibane,, si ilmi kelâm için bir me’haz oldu, küllâbî mezhebi yerine Eş’arı mezhebi geçti, böylece yeni bir şekil aldı. Ebülhasanil Eş’arı kuldaki kudrette tesiri kabul etmiyor, ef’ali sebebe bağlamıyor, sebebiyeti inkâr ediyor, Cebrîlere yaklaşıyor idi, Fransız feylesofu Malbrans mezhebinin altı asır evvel Şarkta şşrediyor idi .

EbülhasanilEş’arı nin EbülhasanilBâhulî, Basralı ibni Mücahit gibi tilmizleri üstazlarının mezhebinin neşre başladılar, Ebu bekiril-Bakilânî, Ebu ismaki isferainî, İbni Furek, Ebu zerri Herî. Musul kadısı Ebu Caferi Simenanî Ebu Mansuru Bağdadî, kuşeyirî ve Beyhekî Ebülhasanilttemimî Ebülvelidil Bâcî Ebülmeali, kadı Ebu ya’la ve emsali gibi zamanlarının mumtaz simaları olan büyük alimlerin yardımlarıyla Eş’arı mezhebi pek ziyade kuvvet buldu ve yayıldı.

Ebu Bekirilbakilânî (404) ilmi kelâmı tehzip etti, bir takım akli mukaddimeler vaz eyledi, ilmi kelâmı fûnunu nazariyenin alâsından kıldı, nitekim cevharî ferdi, halâyı, arazın araz ile kaim olamaması, arazın iki zamanda kalamaması gibi akli mebahis hep kadı tarafından vaz olunmuş idi. Baş fyelesof İbni Sina nasıl Farabîden daha muntazam, daha kılâsik eserleri ortaya koymuş ise Bakilânî de mezhebinin islâh ve tehzip ve İstinat ettiği deliller için mukaddimeler vaz etmiş idi. Müte kellimlerin İbni Sinası Bakilânî idi, Bakilânî tarikatına bir çok din alimleri girdi, kendisi ile beraber şşeriki İbniFurek (401) ve Ebu ismakîlsferainî (408) beşinci asrın başında üç büyük üstaz idi .

Soffi kuşeyrî ile muhaddis Behyî İbni Furekin tilmizleri idi. Neysabur da kelâmı tamin eden Ebu İsmâkî İsferaînî idi . kadı Abdülcebbarla yuku bulan münazarada Abdülcebbarı iskât etmiş idi . Malikî mezhebinde bulunan EbuzerriHervî (435) Bakilânî tarikatını mağripa sokmuş idi, Ebu Caferi Simenanî (444) Hanefiler arasına üstazı Bakilânînin tarikatını neşrediyor idi . Endüslü Ebülvelidilbacî şarka gidip musul kadısı Ebu Caferi Simenanîden tarikatını ahzedip getirmiş idi . Ebu Mansuru Bağdadî (429) pek kıymetli eserler ile Eş'arî mezhebine hizmet ediyor idi . Meşhur Ebulhasanitemî ve aila sihep Bakilâniye muvafakat etmişler idi . Hanbelî kadısı Ebuya'la (448) pek çok hususta EbuBekiriBakilâniye uyuyor idi . Ebülmeali (478) fitreten istiklâlî efkâr sahibi , taklit düşmanı idi . Hiç bir mezhep için taassup göstermezdi burhansız bir şeyi kabul etmezdi, taklit ile değil tetkik ve tetebbu ile hakkı kabul etmiş idi . Ebulmaali Bakilânî tarikatını tevsî ve mukaddimelerini umumiyetle kabul etti . Akıl ile malûm olan sıfatı ispat , sem'ile malûm olan sıfatı nefy eyledi , akla muarız gördüğü nakli te'vil eyledi . Bu papta Mutezile ile uyuştu , evvelâ “ Eşşamil „i sonra “ Elirşad „i yazdı Elirsat sonrakilerin zeburu idi . Nazarı akiye ihtimamı artıran Ebülmeali idi Ebülmeali mütekellimlerin ibni rüştü idi . İbni rüşt ile felsefe medresesi en yüksek dereceyi bulmuş , Ondan sonra İslâm feylesofları arasında onun gibi bir tek zat gelmemiş idi . Epülmeali ile kelâm medresesi en yüksek dereceyi bulmuş , ondan sonra İslâm mütekellimleri arasında onun gibi bir tek zat gelmemiştir . Meşşailer felsefesini ibni Püşütten daha açık bir surette tarif eden yok idi , Eş'arî kelamına zebur yazan ebulMaali idi . Sonrakiler hep ebülmeali tarikine girmişler idi . Tilmizi gazalî tarikatını üstazının tarikine bağladı , Ebu Bekiri Bakilâniden telakki ettiğini de kattı , Elmilel vennihel sahibi EbulFetihşehrisitaefînin maddei kelâmiyesi ebülMealinin kelâmından idi , Fahri Razînin maddi kelâmiyesi de ebülMeali ile ŞehriSitaninin kelâlarından idi , meşhur kadı Ebu Bekir bini arabî (433) Endülüsten kalkıp şarka geldi ebülMealinin “ Elirşat „ daki tarikini aldı . Şeyhi ekber Muhiddini arabî fütuhatimekkiyenin evailinde Elirşattan aldığı akideleri yazdı , feylesofî sofi ibni Seb'inin maddei kelâmiyesi de Elirşattan alınmıştı . Ebülmeali ile ikinci devre hitam buldu , kudemanın ilmi kelamı nihayete erdi .

Diger taraftan Mavraünnehirde bir Türk diyarında bu medreseden başk Matüridîrler medresesi var idi ki Eş'arî medresesi ile bir zamanda teessüs etmişti . (508) de vefat eden EbülMuini Neseffî ile Hanefilerinhimmetleriyle selef mezhebine daha yakın olan Matüridî mezhebi şapi oldu .

Beşinci asrın ortalarında Horasan merkezi olan Neysaburda “Eş- arilere lânet,, hadisesi zuhur etmiş ise de çok geçmeksizin Alp Arslanın veziri Nizamülmülk tarafından bu fitne ortadan kaldırıldı. Nizamülmülk Nizamiye medresesi namı altında Bağdatta, Basrada, Neysabur, Mervda, akademiler açmış; kürsilere en büyük mütekellimleri tayin etmiş idi.

C — bu devri açan Ebu Hamidi Gazalî dir.

Asrın muktezasına göre değışe bilecek, müracaat edenlere göre sabit bir akideyi müdafaa edebilecek olan kalâm mebdeleri Ebu-Hamidin meşrebine uygun düşmedi. EbuHamit değil kelâmı bütün ulûmu bir tarafta birekarak mahsusat ve makulâtta bile şüpheye düştü. Sonra üstazı EbülMeali gibi harekete gelerek hakkı burhan ite kabul etti. Zamanında kelâm medreseleri, felsefe medresesi tamamiyle teesüs etmiş, halk da ikiye ayrılmış idi, bir kısmı feylesofların bütün ulûmunu, hatta delili vazih olan, bedihî olan kısmını bile inkâr ediyor idi; bunlar mütaassıp güruhu idi. Diğer kısmı ise feylesoflardan her ne alınmış ise mücerret hüsnü zan ile hemen onu kabul ederdi. Bunlarda mukallit güruhu idi. Gazalî tab’ındaki istiklâli fikriye, hürriyeti nazara muhabbet, taklitten nefret sayesinde her iki tarafa harp açtı . Felsefî davalarının itirazı kabul edebileceğini, delili vazih ve bedihî olan hakikatları inkâr etmenin cinayet olduğunu ortaya koydu, üstazının ve emsalinin kelimlerinden istiane ederek feylesoflara karşı “tehafetülfelâsife,,yi yazdı burada yirmi felsefî meseleden bahsedip üçünü gayet şiddetli bir surette reddetti . Bu tarihten itibaren felsefî mebahis kelâm kitaplarına girdi, Muvafık olanlarının kabulü, muhalif olanlarının inkârı bir emel oldu, müteehhirin devri açıldı. Gazalî eserinde feylesofların ilâhiyyat hakkında olan sözlerini mantık mizanı ile ölçmüş idi . çünkü kudemaya muhalîfet ederek usulü mantıkayı kabul, in’ikâsı edilleyi reddetti [1] . Sonraki kelâm eski kelâmdan üç vecihle ayrılıyor idi : usulü mantıkayı kabul , in’ikâsı edilleyi ret, mebahisi felsefeyi ilave . *Eş’arî imamları Olan ebu Bekiri Bakilânî*, İbni Akil, EbülMealî ; mutezeli imamları olan Ebu Aliyü Cübbanî , Ebu Haşimi Cübbanî, Abdül CebbarıHemedanî, EbülhüseynilBasri; Şifî imamı olan İbni Nevbaht; Kirami imamı olan İbni Heysam gibi kudemanın büyükleri hep usulü mantikiyeyi ve ona bina kılınan felasife tarikatını iptal ederler idi . çünkü usulu matıkıye mütekellimler tarafından vaz olunan kelâm delillerine münafi idi. Filvaki o vakitler mantık kitapları terceme olunmuş, felâsife mantıka pek çok emek vermişler idi . Fakat müte-

[1] Delil iptal olunursa medlül da iptal olunmuş olmak, delilin bulunmamsıdan medlül da bulunmamak demektir.

kellimin bazı felsefî usulû aldıkları halde mantıkî kabul etmiyorlardı. İlk Eş'ariler in'ikâsı edilleyi kabul etmekle bunun neticesi olarak usulû mantıkîye kabul olvnmiyor idi. çünkü usulû mantıkîye kabul olunursa ona muhalif olan kelâm usulû, kelâm delilleri red olunacak idi, ilmi mantığın mebanısı terkibi aklî, hariçte küllîi tabiînin subutu idi. Feylesoflar şu âyanda biri zat, diğeri görülen mevcut, mevcudu ayî olmak üzere iki şey ispat ediyorlar idi. Mahiyeti neviyeleri (insan, at, deve, gibi) hariçte mevcudü aynîler üzerine zait kılıyorlar idi. Aristo ve ardından gidenler mahiyyatı neviyyeyi mevcudatı ayniyye için mukarin, birlikte olarak ispat ettikleri halde Eflâtun ve taraftarları mahiyyatı neviyyeyi mevcudatı ayniyeden mufarik, ayrıca olarak ispat etmekle beraber ezeli ve ebedî olduklarına kail olmuşlar idi. Her mümkün olan mevcudun hariçte bir mahiyeti vardır ki onun zatı ve hakikatıdır; mahiyeti neviyye budur. bir de su âyanda görülen, bilinen. muayyen olan bir mevcut vardır ki mahiy'yeti neviyyeden başkadır. Bu mevcut mevcudu aynîdir. Böylece mumkunler için hariçte mahiyyatı neviyye ve mevcudatı ayniye bulunmuş oluyor, Eflâiunun "Müsül-İdées,"i mahiyyatı neviyyedir, gülliyatı akliyyedir, kurun vustadaki külliyat mü-nazaaları İslâm aleminde de alabilbliğine ceryan ediyor idi. Kudema tamamen "isimcilik-nominalisme," feylesoflar aksine olarak "tasavvur-culuk - conceptu alisme " itikadında idi . Mütেকellimler, "felasefenin, ispat ettikleri şeyler zihnî iken bu şeyleri aynî, hariçte sabit kılıyorlar,, diyerck karşılıklarına çıkıyorlardı. Mütেকellimler nazarında küllî mü-cerret bir itibarı zihnî idi, hariçte öna mutabık olarak bir şey yok idi. şu âyanda biri zat, diğeri görülen mevcut olmak üzere iki şey ispat batıl idi, mahiyyatı neviyyenin ne mukarin ne mufarik olarak hariçte vucudu yok idi, bu çihetle beş küllî (cins, nevi, fasıl, hassa araz [1].) ile ona bina kılınan târif (kavli şarih), on makule (cevher, kem, keyf ... v. s.) batıl olmak lâzım geliyor idi. Mütেকellimler mahiyyatın terkibi aklîsini nefyetmeği kelâm mukaddemelerinden saymışlar idi. Felâsefe târifi had, resim gibi ikiye ayırdıktan sonra ikisini de tam ve nakıs kısımlarına ayırmışlar idi, hadler ile resmi tamda terkibi aklî şart idi, haddi tam cinsi karip ile faslı karipten, haddi nakıs cinsi bâit ile faslı karipten, resmi tam cinsi garip ile hassai lâzımelerden[2]. mürekkep olacakıdi. Bir nevin bir Mahiyyetin, cins ile fasıldan, veya cins ile hassadan terekkep etmesi terkibi aklî ve zihnî idi, yokea terkibi aynî ve hariçî değil idi. Mütেকellimin indinde tariften maksat muarrafi, tarif edilecek

[1] Hayvan cins. insan nevi, natık fasıl, dahik hassa, müteneffis araz idi.

[2] İnsanı hayvanı natık ile tarif hadditam, cisminatık ile tarif haddinakıs, hayvanı dahak ile tarif resmitam idi.

şeyi diğerleri arasından temyiz etme idi, bu ise hassai lâzımları ha-
sıl olur olur idi cinsi zikre hacet yok idi, hatta bu müşterek sıfatı
yani cinsleri zikretmek bile menolunmuş idi, işte bundan nasî usulü
kelâmiye ile usulü mantıkiyenin birleşmesi kabil olamıyordu. Usulü
mantıkiyye usulü kelâmîyeyi iptal edeceği cihetle “İnkâsî edille” ye
mebuî usulü kelâmîye ve ona bina kılınan edille kelâmîye ve buna
mebni olan akaidi imaniye de iptal olunacak idi. işte kudemanın Aristo
mantıkını şiddetle reddetmelerinin sebebi bu idi. Çünkü usulü kelâmîy-
yeyi feda edemezler idi. Bu hal Gazalî zamanına kadar devam etti.
Gazalî eslâfî olan nazar sahibi imanlarına karşı durarak terkibi aklıyî
mahiyyatı neviyyenin hariçte vücudunu kabul eylemiş, inkâsî edilleyi ret
etmiş mantığı ele almış idi. Gazalî “mantık bilmiyenin ilmüne itimat
yoktur” diyerek mantığı bütün ilimlerin mukaddemesi kılmış idi. Gazalîden
sonra gelen mütekellimin hep Gazalîye muvafakat etmişler idi. İşte
böylece müteehhirin, sonraki kelamcılar mehebi çıktı. Mantık müte-
ehhirinin ellerine geçti. Fahrî Razi (606) mantıkçaların imamı; müteeh-
hirinin efdalı, sonraki feylesofların ulusu oldu. Zamanında oudan zi-
yade felsefe bilen yoktu, ondan sonrada onun gibi gelmedi. Müteeh-
hirin „her ne kadar mantık bazı edille kelâmîyyeye münafi ise de,
asıl akaidi imaniyyeye münafi değildir, Düsturunu vazettiler. Bazı
kelâm mukaddemeleri iptal olunarak yerine nazar ve kıyas ile tashih
olunan diğer deliller ikame olundu, böylece kudema kelâmına nihayet
verildi. Kudema kelâmında başlıca muhalif Mutezile ve Cehmiye idi
kudema onların hareketlerini durdurmuşlar idi. müteehhirin kelâmında
ise başlıca muhalif felâsife idi. Bunlar felsefeyi iyiden iyiye tetkik ede-
rek ilmi kelâmın içine aldılar, böylece kelâm felsefeyi bel etmiş oldu.
artık muhaliflerine meydân vermediler. Müteehhirinin felsefe ile uğraşma-
ları mesleklerini müdafaa hususunda son derece gayret göstermeleri felse-
fe mesleğinin inkişafına mani olmakla felsefe mesleği inkıza uğra-
mıştı. felâsefe tebiyyatta mümtaz olmuştur ise de ilâhiyatta mütekelli-
minden geri kalmışlar idi. Mütekellimin ilâhiyatta burhan amaliyyatını
felâsifeden çok iyi bilirler idi. Gazalî tarikini ikmal eden bir asır
sonra gelen Fahrî Razi idi, müşarünileyh kelâm ve felsefe hakkında
bir çok eserler yazmış, „muhassalülkelâm velfelsefe, ile felsefe ve kelâm
mı bir ilim tutmuş idi. Raziden sonra gelen Seyfeddin Amidi (631)
Fahrîtinirazîye uydu. Bu üç feylesof mütekellimlerin tariklerinde
ince bir fark var idi. Gazalî tariki Meşşailer felsefesini vsya Türk
filesofarı Farabive İbni Sina felsefelerini umumi bir tabir els akaidi
imaniyyeye mühalif olan felsefe mebahisini iptal etmediği kelâm ilminden
sayıyor idi, Razi ile Amidî ise kelâm ile felsefayı mezcedip bir ilim

kılıyorlar idi, şu kadar ki Amidî Razîden ziyade felsefe-yi tevsi etmiş idi. Daha sonra gelen Nasireddin Beyzavî (685) “Tevalî” ile kelâm ve felsefeyi birbirinden ayrılmayacak derecede mezcetmiş idi. Bütün tabiiyyat ve ilâhiyat kısımları kalâma derc olunmuş idi. Sonra gelenler hep Beyzavî tarikina sülûk ettiler, vahyile bildirilmiş olan semîyat bahsi olmasaydı felsefeden kelâm ayırlamıyor idi. Akaidi imaniye ile uyuşamiyan felsefî mesleleri reddetmek, mezheplere mutalî olmak istidlûl yolunu derinleştirmek, hep müteehhirin yolu idi.

Yeni felsefe in’ikâsı edille mes’elesinde müteehhirene hak veriyor idi. Dijon akademisi rektörü Buvarak mabadettabianın kanunî bir ilim olduğunu müdafaa ettiği sırada müsbetci feylesoflara karşı şu sözleri sarfediyor: mabadettabiacılar arasında filen uygunluk yok ise bundan, hakkan uygunluk bulunmak mümkün değildir, neticesi çıkarılamaz, bir hakikatın henüz münkeşif olamamasından bu hakikat asla münkeşif olamaz, neticesi çıkmaz. Bu ise müteehhirine Delinin bulunmaması bulunmamağa delil değildir, delilin bulunmamasından medlulun bulunmaması lâzım gelmez. bir şeyin subutü hakkında kat’î bir delil bulunmazsa o şeyin nefy olunmuş olması lâzım gelmez; sözlerinin aynı idi.

Kudemanın külli hakkındaki telakkilerinin bugünkü felsefede ilmî bir kıymeti vardır, İngiliz feylesofu ÜstüVartMil tıpkı kudema gibi bütün amalimantıkıyenin rüknüzatîsi olan “külli”yi ilga ediyor idi. Alman feylesofların “Kant”ın fikirlerinde kudemanın fikirleri görülüyor idi. Kant felsefesinin ispatı vacip delillerinin tenkit ettiği sırada (delil ile sabit olan yalnız zihndir. Halbuki neticede vücudu zihni vücudugarıcıyen münkalip oluyor, vücudu zih niden vücudu hariciye intikal safsatadır „ gibi sözler dermeydan ediyodu. Müteehhirin kelâmına şehrisitanî, Nesfîler, Nasiritosî Şemseddinin İsfahanî, Kadı vücudu Adut, Sâdettinî Teftazanî, Seyyidi Şarifi Curcanî, İbni Hümam, Hoca zade Muslihittin, Celalettini Devanî .... v.s. gibi zevat hizmet etmişler, menazaa meydanın kahramanları olmuşlar idi. bunlardan başka kelâmcılardan bir çok mantıkçılar da var idi.

Bu isimler bize hayli bir zaman felsefe fa’aliyeti devrini hatırıma getirir. Ebulfeth Şehrisitanî (548), dinî ve felsefî fırkalara dair yazdığı “Elmîlel velnihel”i ile beraber tarihî ve cedelî eserler de yazmıştır ki “Nihayetil ikdam fiilmilkelâm „ 1 pek meşhurdur. nesefîler mütaadittir hepsi kelâma, Hanefîlerin aklı ilâhiyatına hizmet, etmişlerdir. Ebülmuini Nefsinin “Tepsiratül edille „ si büyük bir mehadır, Burhanettini Nefsinin “akaidesi „ kılâsik bir eserdir, şarkta pek meşhurdur, bu eser Necmeddin ömerünnesefî isnad olunmuştur. kitabın baş tarafı “Şu gördüğümüz şeylerin hakikatleri vardır, onlara ilimde tahakkuk eder “ cümlesi ile başlıyor. Evvel emirde alemlerin haricinin

bir hakikatı olduğunu ve ona da muttali olduğumuzu ortaya koyuyor ki tamamen bugünkü “hakikatı tabiyye-réalisme uaturel „ mezhebidir. Nesiritosi (672) şiidir, fakat kelâmda ve felsefede muhakkik dir, Fahrî Razi gibi [1] . İbni Sinanın işratını şerhetmiş , tecrit namile ayrıca kelâma dair bir eser yazmıştır , Şemseddini İsfahanî (688) de Fahrî Razi vâdisinde eserler yazmıştır ki “Akidei İsfaniye,, si ibni Teymye tarafından tenkit vè şerhedilmiştir . Mısıra bunun gibi bir ketâmcı girmemiştir. Kadı Aduddinil İcî (756) gayet geniş vè mütenevvi felsefi malûmata vakıf , bir dehayı cadâliyye malik idi “ Mevakıf,, ı Seyyidi Şerifi Cercanî (816) tarafından şerhedilmiş idi . Sadettini Teftazanî (791) Mevakıf tertibinde bir Mekasıt yazmış ve onu şerhetmiştir. Şerhi mekasıt ve şerhi mevakıf felsefenin bütün tabiiyet ve ilâhiyat kısımlarını , marifeti nazariyelerini tamamiyle cami olup ciddi ve amik bir surette tetkik ve tettebbua değer iki mühim eser idi . bu iki eser ile beraber Seyyidin tecrit haşiyesi birer me’haz idi. Teftazaninin akidei nafsıye şerhi gayet meshur olup vaktiy resmî program meyanına girmiş idi. Sıvaslı ibni Hümam (861) „müsayere,,sini mevakıf ve mekasıt tarzında yazmış idi. Fatih zamanında en yüksek mütekellim feylesof olan Bursalı hocazade (898) Gazalının feylesoflar aleyhinde yazdığı „tehafetülfelâsufe,, si ile İbni Rüşdün butehafütü red hususunda kaleme aldığı „ehafütü,, muhakeme ederek ayrı bir tehafüt yazmış idi. felsefe, kelâm ve tasavvufta yüksek bir mevki ihzar eden Celâlittini Devanî kadı Adudun akidesini şerhetmisiirki Celâl diye maruf olan eser budur. Bu eser de resmi program ithal olunnmuş idi. Bin tarihlerine kadar bu parlaklık devam etti, ondan sonra erbabı azalmağa başladı. Abdülhakimi Siyelekutî gibi müdekkik muhassiler tektük görülmeğe başladı ensonra İsmailî Gelenbevî, geldi, kadim felsefe ve sonraki kelâm medresenin son mümessili oldu. (Mabadı var)

İzmirli
İsmail Hakkı

[1] - Razi müşekkık , insanî şübheye düğüecü ; Tosi muhakkak fanınnmıştır :

نصر عتق كدام، فخر مشكك بجا Feyzii Hindi